

EVLYÄ ÇELEBİ SEYAHAT-NÄMESİ'NDE İKİLEMELER*

Yaşar TOKAY**

ÖZET

Türkçenin eskiliğini ve zenginliğini somut delillerle ortaya koymaya çalışan araştırmacıların bu doğrultuda sundukları en önemli dil belgelerinden biri ikilemelerdir. Çünkü "ikileme" denen yapıların ortaya çıkabilmesi için bir dilin uzun yıllar boyunca işlenmesi gerekir. Türkçenin bilinen ilk eserlerinden bu yana sıklıkla ikilemelere rastlanılması, özellikle tek başına kullanılmayan veya çok az kullanılan arkaik kelimelerin Türk dili tarihi boyunca takip edilmesini de kolaylaştırmaktadır. Bu nedenle ikilemeler, özellikle Türk dili araştırmaları için çok önemli verilerdir. Bu yazıda EvliyâÇelebi'nin *Seyahat-nâmesindeki* ikilemeler (Dankoff'un çalışmaları temelinde) ele alınmış ve bu eserde kullanılan 95 ikileme üzerine bazı düşüncelere yer verilmiştir. Bu ikilemeler fiiller ve isimlerle kurulanlar olmak üzere iki ana grup altında incelenmiş ve alt gruplara bölünerek detaylı bir tasnif yapılmıştır.

Dankoff'un işaret ettiği ikilemeler üzerine kimi zaman etimolojik açıklamalara yer verilirken kimi zaman açıklanmaya gerek görülmeyen yapılar, yalnızca Tarama Sözlüğü (TTS) ve Derleme Sözlüğü (DS)'deki verilerle karşılaştırılmışlardır. Böylece EvliyâÇelebi'nin kullandığı ikilemeler ile bugün Türkiye Türkçesinde yaşayan örnekler de gösterilmiştir. Bu çalışmada *Seyahat-name'deki* bütün ikilemelere yer verilmese de EvliyâÇelebi'nin bir dil ve üslup ustası olarak ikilemeleri nasıl kullandığına dikkat çekilmek istenmiştir. Ele alınan veriler, *Seyahat-nâme'deki* bütün ikilemeleri yansıtmasa da ikilemeler yönünden bu eserin ne derece önemli bir kaynak olduğunu ve birçok yönüyle arkaik kelimeleri ortaya koyduğu düşüncesindeyiz.

Anahtar Kelimeler:İkileme, Evliyâ Çelebi, Seyahat-nâme, etimoloji, anlam.

HENDIADYOINS IN EVLYÄ CELEBİ'S SEYAHATNÄME

ABSTRACT

Putting forward concrete evidence of the antiquity and richness of Turkish, researchers working in this direction, they offer one of the most important documents are hendianyoin. Because the

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Arş. Gör. Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, El-mek: erciyes_yasar@hotmail.com

“hendiadyoin” for the emergence of the so-called structures of a language must be processed for many years. Since the earliest known works of Turkish reduplications often used, especially in unused or little-used archaic words alone throughout the history of the Turkish also facilitates monitoring. Therefore, hendiadyoins, especially in the most important data for the study of the Turkish language. In this article, hendiadyoins in Evliya Celebi's Seyahatname (basis on Dankoff's work) are discussed and used in this work are presented some thoughts about 95 hendiadyoins.

Sometimes shown on the etymological explanations given hendiadyoins by Dankoff, sometimes unseen structures need to be explained, only the TTS and DS were compared with the data. Thus, living in Turkey Turkish words and hendiadyoins in Evliya Celebi's Seyahatname is compared.

In this study, all of hendiadyoins in Seyahatname is not shown. But, Evliya Çelebi as a master of a language and style to draw attention to how using words.

Key Words: Hendiadyoins, Evliyâ Çelebi, Seyahat-nâme, etimology, meaning.

Türklük biliminin en ilgi çeken konularından biri ikilemeler olmuştur. Bu konunun ilgi görmesinde Türkçenin bütün tarihî dönemlerinde anlatıma zenginlik kazandırmak amacıyla ikilemelere sıkça başvurulması ve kullanılan ikilemeleri oluşturan unsurların çoğu zaman arkaik özellikleri bünyesinde barındırması etkili olmuştur. Eski Türk yazıtlarından başlayarak Türkçenin tarihî ve çağdaş dönemlerini “ikilemeler” yönünden ele alan birçok çalışma yapılmıştır (Ağakay 1953; Çağatay 1978; Hatiboğlu 1981; Tuna 1982; Aydın 1997; Kargı Ölmez 1997; Sev 2004; Erdem 2005; Toprak 2005; Abik 2010 vs.).

İkileme Türkçe Sözlükte terim olarak “Anlamı güçlendirmek için aynı kelimenin tekrarlanması, anlamları birbirine yakın, karşıt olan veya sesleri birbirini andıran kelimelerin yan yana kullanılması: *yavaş yavaş, irili ufaklı, aşağı yukarı* gibi.” tanımıyla verilmiştir (TS 948a). Saadet Çağatay, eski Uygurcadaki ikilemeleri ele aldığı çalışmasında, *hendiadyoin* terimini şu şekilde tanımlar: “Aynı manada yahut yakın manadaki iki kelimenin bir tek kelime gibi bir anlam ifade etmesine *hendiadyoin* denir.” (Çağatay 1978, 29). Hatiboğlu’na göre ise ikileme “Anlatımın gücünü artırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek amacıyla, aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya anlamları birbirine yakın yahut karşıt olan ya da sesleri birbirini andıran iki sözcüğün yan yana kullanılmasıdır.” (Hatiboğlu 1981, 9).

İkilemeler üzerine yapılan tanımlarda altı çizilen nokta, “anlatımı güçlendirme” ilkesidir. Türk edebiyatında güçlü anlatım denildiğinde akla gelen ilk isimlerden biri şüphesiz Evliyâ Çelebi’dir. Evliyâ Çelebi, bir şair ya da yazar olmamasına karşın Seyahat-nâme’de kullandığı dil ve üslup, onu Türk dili ve edebiyatı tarihinin müstesna bir köşesine yerleştirmiştir. Seyahat-nâme gibi hacimli bir eserde ikilemelere rastlamak çok doğal olmakla beraber, henüz bu konuda bir çalışma yapılmaması bizce önemli bir eksikliktir. Çünkü Evliyâ Çelebi gibi bir üslup ustasının kullanacağı ikilemeler vb. unsurlar, Türk edebiyatı çalışmaları için önemli olduğu kadar, dil araştırmalarında da kullanılabilecek mühim belgelerdir.

Yazımızın çıkış noktası bütün Seyahat-nâme olsa da on ciltlik bu abidevî eserdeki ikilemelerin toplamı müstakil bir kitaba konu olacağından, Robert Dankoff’un ilk baskısı 1991’de *An Evliya Çelebi Glossary: Unusual, Dialectal and Foreign Words in the Seyahat-name* adıyla

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

yapılan ve zaman içerisinde Semih Tezcan tarafından katkılarla genişletilerek Türkçeye çevrilen çalışması *Evlüyâ Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü* esas alınmış, böylece ikilemelerin tespit edileceği kaynak sınırlandırılmıştır. Yazımız bu haliyle Seyahat-nâmedeki bütün ikilemeleri içeren bir çalışma değildir. Yalnızca Dankoff'un altını çizdiği ya da sözlüğüne aldığı verilerden oluşan ve 95 ikilemenin gösterildiği bir çalışmadır.

Türk dili tarihindeki ikilemeler üzerine yapılan çalışmalarda ikilemeler belli başlı özelliklerine göre (ses, anlam ve söz dizimi özellikleri gibi) tasnif edilmiş ve gruplara ayrılmıştır. Biz ise bu tasniflerden farklı olarak ikilemeleri isim ve fiillerle kurulanlar olmak üzere iki ana grupta ele aldık.

I. Adlarla Kurulan İkilemeler

I.I. Yansıma Adların Tekrarıyla Kurulan İkilemeler

aful aful “Dalgalanan sancakları tarif etmek için kullanılmıştır.” *aful aful livâlar büküm büküm olup* (IV 268b5) (Dankoff 2008, 58): Yansıma ses.

apul apul “sallana sallana” *elçi paşa dağı apul apul yürüyüp* (VII 65a10) (Dankoff 2008, 62): Yansıma ses.

bağ bağ “Topun ateşlenmesiyle çıkan ses” (VI 178a18): Yansıma ses.

boroh boroh “Bir eğlenti sırasındaki haykırırlar” (X 42a18) (Dankoff 2008, 76): Yansıma ses.

cart cart “Yellenme sesi” (I 211b23) (Dankoff 2008, 80): Yansıma ses.

cığı cığı “Haydi canım ne olur! Allah aşkına! anlamlarında kullanılan bir ikileme” (II 301b16) (Dankoff 2008, 83): Yansıma ses. *Steingass 367: cigi cigi: A cry of fear; an exclamation expressive of surprise or pleasure* (Dankoff 2008, 83).

çek çek “Köpek havlaması”: *kimi şamşon gibi kimi tazi ve kimi fino zağar gibi çek çek vek vek urup* (VII 70a18) (Dankoff 2008, 90): Yansıma ses.

çend çend “Köpek havlaması” (II 353b13) (Dankoff 2008, 123): Yansıma ses.

diha diha “İşte orada anlamına gelen bir söz” (IV 302b29) (Dankoff 2008, 100): Yansıma ses. Bu kullanımın aynı DS’de de mevcuttur: *diha* “İşte, orada, şurada” (DS 1326-1328).

fış fış “Zerdali, yaban kayısı” *fış fış şerbeti* (I 172a13); *fış fış şarabi* (213a13; 214a19) (Dankoff 2008, 112): Yansıma ses.

harp harp “Canlı balık yerken atların ağzından çıkan ses”: *diri balıkları atlar kavraya kavraya harp harp ısrup ağızların köpürderek yerler* (VII 186a) (Dankoff 2008, 122): Yansıma ses.

heft heft “Köpek havlaması” (II 353b13) (Dankoff 2008, 123): Yansıma ses.

hor hor “(At hakkında) soluma” *esb-i hor hor* (X 200a12) (Dankoff 2008, 126): Yansıma ses.

hoş hoş “Atı dörtnele koşturmak için çıkarılan ses” (III 93a31) (Dankoff 2008, 126): Yansıma ses.

kıvış kıvış “Müziğe göre yapılan hareketi anlatan yansılama” (X 399b11) (Dankoff 2008, 150): Yansıma ses.

kiş kiş “(Uzaklaştırma, kışalama ünlemi) hişt hişt!” (II 362a6) (Dankoff 2008, 152): Yansıma ses.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

lark lark “Şapur şapur (yemek yerken ağızdan çıkan ses için yansılama)” (III 128a5) (Dankoff 2008, 162): Yansılama ses.

part part “Sesli yellenmeyi anlatan yansılama”: *bakkāl kađınıñ yüzine karşı edebde part part kavaranlık edüp on bir kişi mahkeme içre zartezenlik eylediklerin* (I 211b24) (Dankoff 2008, 189): Yansılama ses.

pıh kıh “Hayvanların boğuşurken çıkardığı sesler”: *dögüşüp boğuşup mavlayup pıh kıh deyüp* (VII 70a23) (Dankoff 2008, 192): Yansılama ses.

şapur şapur “Meme emerken çıkan sesin yansılması” (IV 201a26) (Dankoff 2008, 217): Yansılama ses.

vay vay “Köpek havlaması” (I 169b23) (Dankoff 2008, 234): Yansılama ses.

vek vek “Köpek havlaması”: *kimi şamşon gibi kimi tãzî ve kimi fino zağar gibi çek çek vek vek urup* (VII 70a18) (Dankoff 2008, 235): Yansılama ses.

yay yay “Topun ateşlenmesiyle çıkan ses” (VI 178a18) (Dankoff 2008, 238): Yansılama ses.

yov yov “Ukrayna Kazaklarının ve Tatarların savaş narası” (III 124a9; VII 105b13; VII 110a31; VIII 191a7) (Dankoff 2008, 244): Yansılama ses.

zıy zıy “Savaş naralarını ve at kişnemelerini anlatan yansılama” (VI 102b4) (Dankoff 2008, 247).

I.II. Sayı Adlarıyla Kurulan İkilemeler

I.II.I. Üleştirme Sayılarla Kurulan İkilemeler

beşer altışar “Beşer altışar”: *orta peşkinli beşer altışar tancere ta’amli ocaklar* (I 171a27) (Dankoff 2008, 191).

yedişer sekizer “Yedişer sekizer” *seklem ta’bir etdikleri yedişer sekizer kañtâr-ı ‘oşmânî gelir çuvalları onar âdem kaldırıp* (I 175b1) (Dankoff 2008, 255).

I.II.II. Yalnız Sayı Adlarıyla Kurulan İkilemeler

kırk elli “Kırk elli”: *İslambola kırk elli biñ seklem ya’nî çuval beyâz ve hâş ve rakıķ un gelir* (V 88a13) (Dankoff 2008, 205).

I.III. Yakın Anlamlı Adlarla Kurulan İkilemeler

at don “at, askeri kıyafet ve teçhizat”: *ata dona kâdir olan asker* (II 329a3) (Dankoff 2008, 65).

başsız buğsuz “Öndersiz, başsız”: *bir alay emân bilmez başsız buğsuz çemapur asker mişāl* (I 66a5) (Dankoff 2008, 71): TTS’de *baş* ve *buğ* kelimelerinin çok yaygın bir şekilde hem ayrı ayrı hem de ikileme olarak kullanıldığı kaydedilmiştir. TTS’de bu ikileme “Reis, baş, başkan, komutan” anlamlarıyla karşılanmış ve birçok örnek sıralanmıştır (TTS 423-425). Türkçe Sözlükte **başbuğ** kelimesi *is. tar. 1.Eski Türklerde baş, başkan, komutan. 2.Osmanlı İmparatorluğu’nda savaş zamanı başka birliklerden ayrılıp bir araya getirilerek oluşturulan birliğin veya milis güçlerinin komutanı.* (TS 215a) karşılığıyla kaydedilmiştir.

biti mektüb “mektup, belge, kayıt”: *Meħemmed Geray Hanıñ biti mektübı* (VII 175b9) (Dankoff 2008, 75): <ETbit+i-g ve Ar. mektüb.

döl döş “Soy sop, çoluk çocuk”: *döl döş şāhibi olur* (III 20b15; VI 41b9) (Dankoff 2008, 103): İkilemenin ilk unsuru olan kelime ET *töl* “döl; soy sop” olarak kullanılmıştır. Bununla beraber aynı anlamı veren ikinci unsura kaynaklarda tek başına rastlanmaz. Talat Tekin, bu ikilemeyi TTS’yi

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

kaynak göstererek *Late Sigmatism* başlığı altında “ş’leşme” örneği olarak ayrıntısıyla açıklamıştır: *döş in the hend. döl döş ‘descendants, offsprings’, TTS (XVIc.) döl döş id., döllü döşlü ‘having children and descendants’* (Tekin 2003: 34). Bu ikilemenin yapısı aynı şekilde *delik deşik* ikilemesinde de görülmektedir. Türkiye Türkçesindeki *çocuk* kelimesinin tahlilini yapan Stachowski de *çoluk çocuk* ikilemesinde aynı noktaya temas etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Stachowski 2009, 124-132.

tor top “Hep birlikte” (VI 101b7; VII 115a19) (Dankoff 2008, 228).

yük yap “Yolculukta birlikte götürülen eşya, yük” *yük ile yap ile ārām olunup* (IX 268a4) (Dankoff 2008, 245).

I. IV. Cümlede Zarf Anlamı Veren Adların Tekrarıyla Kurulan İkilemeler

I.IV.I. Aynı Kelimenin Tekrarıyla Kurulan İkilemeler

aqrın aqrın “yavaş yavaş (Tatarca)” (V 43a22) (Dankoff 2008: 60): Bu ikileme karşımıza ilk olarak eski Uygurca metinlerde çıkar. Bu metinlerde kelime *aquru aquru* “yavaşça, sessizce, yavaşçacık” (Caferoğlu 1993, 7) biçiminde görülür: *aquru aquru mañıyoryur* “she walks at a quiet pace” (Clauson 1972, 89; Nadalyaev vd. 1969, 49b-50a). Röhrborn ise Brockelmann’dan itibaren araştırmacılar tarafından bu kelimenin **aqr-* “langsam tun” fiilinden getirildiğinin altını çizer ve Uygurca metinlerdeki kayıtları sıralar (Röhrborn 1969, 82b). DLT’de bu kelimeye hem tek başına hem de ikileme olarak rastlanılır: *aqrı* “A particle meaning “slowly (ruwayd)”, *aqrı aqrı* “Slow and gentle!” (Dankoff-Kelly 1982, 141). DLT’de kelimenin Seyahatnamedeki ilk şekli olan *aqrın* biçimi de bulunmaktadır: *aqrın nāñ* (Dankoff-Kelly 1984, 333). Bu ikilemeye Türkçenin bütün tarihî dönemlerinde tesadüf edilir: İM’de *axru axru/axrun axrun* “slowly, gently”; Kİ’de metateze uğramış şekli ile *arğun arğun kelür* “he comes gently” ve Osmanlıcada *arkın/arğun/arxun* “gently, slowly” (Clauson 1972, 90a) verileri tespit edilmiştir. İkilemenin ilk şekli *aquru* zaman içinde instrumental eki +*n* ile genişleyerek kullanılmıştır: **aqr-u+n* > *aqrın/aqrın/axrun/axrın*.

alav alav “Yeşil sancakları anlatırken kullanılan bir ikileme”: *yeşil alav alav sancağ u bayraklı islām ‘askeri* (VI 21a20) (Dankoff 2008, 61). Kelimenin Farsça mı yoksa Türkçe mi olduğu üzerine çeşitli görüşler bulunmaktadır. Doerfer çalışmasında bütün verileri ortaya koyduktan sonra kelimenin etimolojisinin karışık olmakla beraber Türkçeye bağlanamayacağı görüşündedir. Doerfer’e göre Türkçede “parlamak; yanmak; alev; ateş” anlamı taşıyan ve *y-* sesi ile başlayan (*yalav, yalaz* gibi) kelime bu verinin Türkçeye bağlanması için yeterli değildir. Ancak Doerfer’in altını çizdiği görüşün aksine **ya-* “yanmak, parlamak” fiilinden türemiş isim fiillerin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımı bir hayli yaygındır ve bu kelimenin köken bakımından Türkçeye bağlanması hususunda önemli kayıtlar bulunmaktadır: *yalabı-* “parlamak”, *yalabık* “şimşek; güzel insan”; *yalay* “parlak yüz”, *yalap* “parlak”, *yalaz* “alev”, *yalbır* “parlak”, *yaldız* “parlak bir madde”, *yalın* “şimşek” *yıldız, yıldırım* vs. **ya-* fiilinin gelişimi ve türevleri Atay (Atay 2006) tarafından ayrıntılı bir şekilde ortaya konmuştur. Seyahatname’deki örnekte bu ikilemenin yeşil bayrakları nitelemesi ateşin ve alevin rengiyle ilgili olmalıdır.

burca burca “burcu burcu güzel koku”: *mā’-ı müsta’meli legen içinde burca burca āb-ı Zemzem gibi koğardı* (II 351b33) (Dankoff 2008, 77). Bugün Türkiye Türkçesinde sıklıkla kullanılan *burcu burcukok-* deyişinin farklı söylenişleriyle oluşmuş biçimidir. Bilindiği üzere bu ikileme ET’deki *bur-* “kokmak” (Gabain 2003, 270b) fiilinde yapılmıştır.

butrak butrak “boğumlu, boğum boğum (asâ anlatılırken)) (IX 218a26) (Dankoff 2008, 79): Kelimeyle ilgili ilk bilgileri DLT’de buluruz: *buturğāk* [Burr] “A thorn (šawk) shaped like a pistaschio, with hooks that catch on clothing, etc.” (Dankoff-Kelly 1982, 372). DLT’de bir bitkinin adı olarak kaydedilen bu kelime TTS ve DS’de de benzer anlamlarla yaşamaktadır. TTS’de kelime **butrak** “1.Üç köşeli diken. 2. Bu diken gibi olan eski bir savaş aracı” tanımıyla karşılanmıştır.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

DS'de ise **bitrak/bitırak** “Kırlarda yetişen yabancı bir otun dışı dikenli tohumu” verisi bulunur (DS 671b-672a). Görüldüğü üzere bu bitkinin dikkat çeken özelliği “dikenli” olmasıdır. Evliya Çelebi'nin bu ikilemeyle asanın çıkıntılı olduğunu anlatmaya çalıştığı söylenebilir. Clauson kelimenin etimolojisini yaparken -ğ̃a:k ekine dikkat çeker; ancak Türk dilinde *butur-* fiilinin olmadığını söyler (Clauson 1972, 309a). Tuncer Gülensoy bu kelimeyi OT *buturğak-bitrik* kelimesine götürerek **but+(u)r-ğak** şeklinde açıklar (Gülensoy 2007 I, 142). Hauenschid ise DLT'deki Botanik terimlerini incelediği yazısında bu kelimeye de yer vermiştir: **buturğaq** “Stacheln, gestaltet wie *al-fustuq* (Pistazie, Pistacia vera), die Haken haben, mit denen sie sich in den Kleidern u.a. verfängen”. Yazar daha sonra Clauson'un görüşlerine değinmiş ve DS'deki verileri değerlendirmiştir (Hauenschid 1994, 41).

kıçın kıçın “Geri geri” (V 27a5; X 182a3) (Dankoff 2008, 148). Aynı ikileme TTS'de çokça tanıklanmıştır:

Geldi elin öptü diledi suçun

Yine vardı yerine kıçın kıçın (TTS 2469-Mevlid 40)

köm köm “Tümsek, yığın, tepecik”: *küffār kemikleri püšte püšte kubbe mişāl köm köm yığılı durur* (VII 40a10); *yeri köm köm kösdebek gibi yığın yığın ederler* (X 179a19 vd.). Dankoff <Ar.kawm (Wehr 846; Mısır'da *kom* olarak söylenir.) (Dankoff 2008, 157).

nadaz nadaz “Toprağı yarık yarık etmek”: *hünzır bütün gece burnıyla yeri nadaz nadaz yarup yerden kök çıkarup yer* (I 169b22); *iki dip alayı birbirine karılıp katılıp zemîn dihkânî elinde atılır gibi nadaz nadaz olup* (III 77a17) (Dankoff 2008: 179); <Yun.nadas < *neatos* kelimesinden bozulmuş, ağz şekli. Hasan Eren de bu sözü Rumca olarak değerlendirmiştir (Eren 1993, 383).

yap yap “Yavaş yavaş, sessizce”: *kapudan içeri yap yap girüp* (V 13a19); *karıncaya binmiş gibi yap yap geliyor* (VI 102a29; VII 21b11) (Dankoff 2008, 238): İkilememizle ilgili ilk bilgiler ayrıntılı bir şekilde eski Uygurca metinler ve DLT'de bulunur. DLT'de geçen *oϕlān yawaldı* “The baby was quieted from his bad behavior (*sukkina min da'āra*) (Dankoff-Kelly 1984, 188) ve *yawaş kiş* “A mild, gentle (*layyin al-jānib, ḥalīm*) man.” (Dankoff-Kelly 1984, 151) örnekleri kelimenin ET'de hangi anlamlarda kullanıldığına dair önemli ipuçları sunmaktadır. Clauson *yaval-* fiilinin **yava-*: ‘to be tamed, calmed, quited’ kökünden geldiğini belirtir. Ayrıca yazar eski Uygur metinlerinden örnekler de verir: *ya:va:lmişla:rnuḡ ba:xşısı* ‘the teacher of those who have been calmed (?)’ TTT VIII F4; *sıdaçı siz karnınyavalmış yatlarığ* translates a Chinese phr. Meaning ‘you destroy the strangers (i.e. non-Buddhists) who wear a metal protection over their stomachs’ (Clauson 1972, 877a). Clauson'un düşünceleri Räsänen 1969, 175b; Doerfer 1975, 207; Dankoff 1985: 219 ve Erdal 1991: 331 tarafından da paylaşılmıştır. Tuncer Gülensoy, *yavaş* kelimesinin etimolojisini yaparken DLT'de geçen *yawal-* “yavaşlamak” verisinden yola çıkarak **yawa-* “yavaş olmak” kökünü işaret eder (Gülensoy 2007 II, 1090b). Nişanyan ise *yavaş* kelimesinin tahlilinde **yav-* “zayıflamak, güçsüz olmak” fiilinden +*Aş* yapım ekini esas almıştır (Nişanyan 2010, 673a). Araştırmacıların ortaya koyduğu veriler göz önünden bulundurulduğunda EAT'deki *yap yap* “yavaş yavaş, usul usul” (TTS 4305) (Ayrıca Dede Korkut Kitabı'nda da *yap yap* ikilemesi kaydedilmiştir (Ergin 2009 II, 320)) ikilemesinin göz önünde bulundurulmamış olması kelimenin *yavaş* kelimesinin açıklanmasında önemli bir eksik olarak görülmelidir. Nitekim *yavaş* kelimesi Evliyā Çelebi'nin de yer verdiği bu önemli veri sayesinde *yap/b* köküne kadar götürülebilir ve *yab+a-ş* (>*yawa-* “yavaşlamak”) biçiminde tahlil edilebilir. Bu veriler ışığında *yap yap* “yavaş yavaş” ikilemesini oluşturan unsurların son derece arkaik kelimeler olduğu söylenebilir.

yelek yelek “İşsiz, aylak, boş gezen” *be hey ādem Kerbelā kancığı gibi boş yere bī-fā'ide yelek yelek ne gezersin* (IV 349a23) (Dankoff 2008, 241): *yelek* kelimesi tarihî Türkçede pek kullanılmasa da kelimenin kökü olan *yel-* fiili eski Türkçeden bu yana “atla koşmak” anlamıyla

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

tespit edilmiştir (Gabain 2003, 310b). Bunun yanında DLT'de geçen *yel-* fiili “amble (horseman)”, *altıy yeldi* “The horseman ambled (xabba, aḥḍara)” (Dankoff-Kelly 1984, 182) ve *yelgin altıy* “A horseman who hastens (muḥidd)” (Dankoff-Kelly 1984, 167). Ayrıca Kaşgârlı Oğuzların bu kelimeyi *elgin* olarak söylediklerini de belirtir. Kaşgârlı'nın bu açıklaması DS'deki *elekle-* “kapı kapı dolaşmak, çok gezmek” (DS 1710a) verisini açıklamaktadır.

yıgın yıgın “Yığın yığın”: *yeri köm köm kösdebek gibi yıgın yıgın ederler* (X 179a19 vd.) (Dankoff 2008, 157).

I.IV.II. Farklı İki Adın Bir Araya Gelmesiyle Kurulan İkilemeler

alak bulak “Allak bullak, karmakarışık” (59b25) (Dankoff 2008: 60): İkilemenin ikinci unsuru olan *bulak* kelimesinin eski Türkçedeki hali olan *bulgak* “karışıklık” (Clauson 1972, 337a; Gabain 2003, 270a), *bulga-* “karıştırmak” (Gabain 2003, 270a) fiilinden türemiştir. İkilemenin ilk unsur olan *alak* kelimesi ise Tietze'ye göre yakıştırma bir kelimedir (Tietze 2002, 97a), Tuncer Gülensoy ise bu ikilemenin *ala-bula-* fiillerinden oluştuğu görüşündedir (Gülensoy 2007 II, 67a). Nişanyan sözlüğünün *allak bullak* maddesinde bu ikilemeyi *ala* “karışık renkli” ve *bulga-* karmak, karıştırmak” kelimelerine bağlar ve Moğolcadaki *alag bulag* biçiminin Türkçeden alıntı olduğunu belirtir (Nişanyan 2010, 19a). Bize göre ikilemenin ilk unsuru *ala* isminden türemiştir. DLT'de *ala* isminin olumsuz anlamlar kazanarak soyutlaştığı görülür. Özellikle *ala bol-* “isyankar olmak; isyan etmek” verisi *alak* kelimesinin bu ikilemede hangi anlamda kullanıldığını açıklığa kavuşturduğu düşüncesindeyiz: ***beg (xānqa)ala boldi*** “The emir rebelled against (xālafā...waxaraja ‘alā) the king and came to terms with his enemy” (Dankoff-Kelly 1982, 119). Bugün Türkiye Türkçesinde bu ikileme, ünsüz ikizleşmesi hadisesiyle *allak bullak* “Alt üst, karmakarışık” (TS 79b) yaşamaktadır.

I.V. Yakıştırma Bir Unsurla Kurulan İkilemeler

em sem “İlaç”: *niçe eme seme yaramaz taşra kiler şandıkları şekilli şey'ler verüp* (II 352a30) (Dankoff 2008, 107): Bu ikilemeye ilk olarak DLT'de rastlarız: ***üm sām*** “medicine (‘ilāj)” *sām* is not used alone, but only paired (Dankoff-Kelly 1984, 229). İkilemenin ilk unsuru olan *em* “ilaç” kelimesi ET'den bu yana sıklıkla görülür. İkilemenin ikinci unsuru olan *sem* ise yalnızca ikileme olarak *em* kelimesiyle görülür. Tietze de bu noktada kafiyeli söz terkiplerine dikkat çeker (Tietze 2002, 953) TTS'de ***emci semci ol-*** “Hekimlik yapmak, hekim olmak” tabiri de kayıtlıdır (TTS 1460).

karış moriş (ol-) “Sakalı bıyığına karışmak”: *dudağı bıyığına karışmış karış moriş olmuş siyāh foş bıyığı var kim tā kulaklarına varmış* (VII 66b28) (Dankoff 2008, 175). İkilemenin ilk unsuru açık bir şekilde *karış-* “karışmak, birbirine girmek” fiiliyle ilgilidir. İkinci unsur ise *karış* kelimesine yakıştırılan ve müstakil bir şekilde kullanılmayan bir kelimedir.

kazak kozak “Düzenbaz, hilekâr” (IV 221b29) (Dankoff 2008, 123): İkilemenin ilk unsuru olan *kazak* DS'de “İnatçı” anlamıyla korunmuştur. Bunun dışında kelimenin yapısı ve anlamıyla ilgili tanıklar bulmak mümkün olmamıştır. Acaba bugün Türkiye Türkçesi argosunda “aldatmak, kandırmak, dolandırmak” anlamında kullanılan *kazıkla-* fiilinin *kazak* kelimesiyle ilgisi düşünülebilir mi?

I.VI. Türkçe+Yabancı Kökenli Adlarla Kurulan İkilemeler

hunka depe “Tepe, tepecik”: *bir ālī' toprakdan hunka depe yıgmuş* (VII 3b5): <Sırp.-Hır.humka “tepe” (Dankoff 2008, 126): İkilemenin ilk unsuru olan *hunka* kelimesini Evliya Çelebi, özellikle Balkan şehirlerini anlatırken ikilemenin ilk unsurunu sık sık *depe* kelimesiyle tanımlamıştır (Örneğin 13a28 *hunka = depe*).

kelefoş sünepe “Kirli, murdar, ahlaksız (Korint ağzı)”: *kelefoş sünepe = nāpāk* (VIII 259a1) (Dankoff 2008, 145): İkilemenin ilk unsuru Yun. *kleftēs* (> **klefos?*) “hırsız, hilekâr” sözünden

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

türemiştir. Hulki Aktunç bu kelimeyi Argo sözlüğüne kaydetmiştir: **kilefte** (*Yun.klepto* “çalmak”; *kleftis* “hırsız, yankesici”) Hırsızlık. Özellikle planlı, programlı hırsızlık. Dolandırıcılık. (Mustafa Nihat Özön, *Türkçe Yabancı Kelimeler Sözlüğü*’nde şöyle bir açıklama yapar: Yunanistan’da Pind dağı civarında yaşayan ve haydutlukla geçinen dağlı. Bu söz adı hırsız anlamında olarak “klefteci” şeklini almıştır (Aktunç 2011, 184b). İkilemenin ikinci unsuru olan *sünepe* ise genellikle *sün-fiiline* dayandırılmıştır. Gülensoy’a göre **sün-e-pe* (Gülensoy 2007 II: 821b) yapısı vardır. Nişanyan ise Seyahatname’yi kaynak göstererek Evliya Çelebi’nin bu kelimeyi Rumca olarak kaydettiğini söyler (Nişanyan 2010, 578a). Ancak görüldüğü üzere Evliya Çelebi böyle bir bilgi vermez. Onun Rumca olarak altını çizdiği ikilemenin ilk unsuru olan *kelefo* kelimesidir.

saçı hedâyâ “Düğün armağanı”: *bu Finike kal’esiniñ mißtâhların saçı hedâyâ verdiği için* (IX 130a26) (Dankoff 2008, 200): İkilemenin ilk unsuru olan *saçı* (<saç-ı>TTS)’de *saçu/saçı* “Bazı düğün ve şenliklerde ortaya saçılması adet olan inci, maden para, şeker, hububat gibi şeyler” karşılığıyla birçok örnekte tespit edilmiştir (TTS 3216). Bunun yanında *saçukılın-* “Bahş olunmak”, *saçula-* “Bir nesne üzerine saçı saçmak, öteberi serpmek” ve *saçu saç-* sözleri de kaydedilmiştir (TTS 3217). Aynı kelime DS’de *saçı/saçılık* “Düğün armağanı; gelinin başına saçılan şeker, arpa ve para gibi şeyler; düğün çağrısı olarak gönderilen kibrit; armağanlar gelinin başı üstünde tutulan tepsiye konularak yüksek sesle konuklara gösterme geleneği (DS 3510b) karşılıklarıyla yer almaktadır.

İkilemenin ikinci unsuru olan *hedâyâ* ise *Ar.hediyye* kelimesinin çokluk biçimidir.

yalçın kanara “Uçurum, sarp kayalık”: *yalçın kanara kayalar* (II 356b26) (Dankoff 2008, 137): İkilemenin ilk unsuru Osmanlı Türkçesinden bu yana tanıklanabilen ve kullanılan yaygın bir kelimedir. Ancak ikilemenin ikinci unsuru pek tanıdık görünmemektedir. İkilemelerin özelliklerinden biri olan “bir unsurun diğer unsuru tanımlaması” bu ikileme için geçerlidir. Evliya Çelebi’nin kullandığı bu ikilemede ilk unsur olan *yalçın* kelimesi *kanara* sözünü açıklamaktadır. DS’deki *kanara* “Kayalık, dik yamaç” verisini ele alan Tietze bu kelimenin Bulgarcadan Türkiye Türkçesi ağızlarına girdiğini ortaya koymuştur: *Bulg. kanara* ‘steiler Fels’: *kanara* (Kırklareli*, Bilecik*, Tekirdağ, Bursa*, Samsun, İstanbul*) ‘felsige Bergspitze; grosser Steinhafen; Geröll; felsiger Berghang’ DD 823; kanaralık (İstanbul) ‘Felsenformation im Gebirge’ DD 823. Das Türkische Wort kann auch aus *Rum. canara* ‘Felsen, Felswand; Weide’ entlehnt sein (das Umgekehrte wird angenommen in Şăineanu) (Tietze 1999, 14).

I.VII. Yabancı Kökenli Adlarla Kurulan İkilemeler

piyan piyan “Yavaş yavaş”: (VII 20a27) (Dankoff 2008, 193): < *İta. piano piano* “yavaş yavaş”.

remmâ remmâ “Sürü, alay (sinek vb. hakkında) bulut (reme yerine)” (X 183b25) (Dankoff 2008, 198): < *Fars.reme* “Sürü; asker taburu ve insan kalabalığı” (Devellioğlu 2005, 885b).

şakar maķar “Bahtsız, talihsiz (?)”: *küffârın lâşe-yi murdârları ki şakar maķar olanlardan yigirmi yedi bin ‘aded küffârdan mütecâviz kefere vü fecereler kaẓa-yı sehme hedef olup* (VII 114b10) (Dankoff 2008, 201): İkilemenin geçtiği cümleye bakılırsa ilk unsur olan *sakar* “beceriksiz” anlamında değil Arapçada “A name of hell; especially, of one of the seven pits of hell, where fire-worshippers will be tormented” (Redhouse 2001, 1064a) anlamında kullanılan ve Devellioğlu tarafından da *şakar-maķarr* “Mekânı cehennem olan, cehenneme giden” (Devellioğlu 2005, 914b) şeklinde kaydedilen kelime olmalıdır. Bu nedenle Dankoff’un bu ikilemeye verdiği karşılık “cehennemlik; kâfir?” olarak düzeltilebilir.

si si “Evet evet” (VII 70b22) (Dankoff 2008, 208): < *İta. si* “Evet”.

şata şata “Parça parça” (X 349b1) (Dankoff 2008, 215): *Ar.* < *şattâ*.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

terk terk “Kavuk veya külah dilimi?": *Bektaşî külâhı mişâl terk terk binâ olunmuşdur* (X 285a2) (Dankoff 2008, 225): Osmanlı Türkçesindeki Farsça unsurlardan biri olan *terk* kelimesi Redhouse tarafından **Per.terk** “1. An iron helmet, a casque. 2. A seam or a breadth of cloth between seams.” (Redhouse 2001, 536a) şeklinde tanımlanmıştır. Yaşar Çağbayır da *terk* kelimesine [**Far. terk**] “1. Tolga. 2. Kavuk dilimi. 3. *ta.svf.* Tarikat ehlinin başlığındaki dilimler” karşılığını vermiştir (Çağbayır 2007 V, 4754b). Bu tanımlar ve açıklamalar, Evliya Çelebi'nin verdiği örneğe tamamen uymaktadır.

I.VIII. Diğer Türk Lehçeleriyle İlgili İkilemeler

cılı cılı “Hoşnutsuzluk ifade eden bir haykırış (Tatarca)” (I 84a8, V 43a17) (Dankoff 2008, 83). Dankoff'a göre Tatarca olan bu kelime Yudahin'in kaydettiği üzere Kırgızcadaki *yılığ>cilū* “ılık” kelimesidir. *cilū cilū söylösö, cılan iyindençığat* “Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır.” (Dankoff 2008, 83).

II. Fiillerle Kurulan İkilemeler

II.I. Yardımcı Fiillerle Kurulan İkilemeler

II.I.II. Yansıma Kelime+Yardımcı Fiille Kurulan İkilemeler

dañ dañ(söyle-) “Yüksek sesle konuşmak”: *sözini dañ dañ söyler bir bedkabaāvāzlıdır* (VII 67a3) (Dankoff 2008, 95): Yansıma ses.

efil efil (es-) “Bayrağın rüzgarda dalgalanması”: (III 32a31) (Dankoff 2008, 105): Yansıma ses.

iñil iñil (iñile-) “İnim inim inlemek”: *dağlar ve taşlar iñil iñil iñiler* (IX 320b7) (Dankoff 2008, 131): Yansıma ses.

kığış kığış (öt-) “Zincir şakırtısı”: *ba'zî atların ayaklarında zincir bār-bendleri kığış kığış öterek* (VII 45b20) (Dankoff 2008, 148): Yansıma ses.

kur kur (öt-): “(Karın guruldamasını anlatan yansılama) gur gur” *karını kur kur ötmegebaşladı* (X 421b23) (Dankoff 2008, 159). Aynı ikileme DLT'de de kaydedilmiştir: *kur kur ét-* “guruldamak” (DLT I 486-2).

lev lev(gez-) “Yavaş yavaş yürümek”: *bir âdem bañū'l-hareke olup ortada serserî gezse şu âdem lev lev ayı gibi gezer derler* (VI 133a30) (Dankoff 2008, 163). **krş.levin levin.**

levin levin(gez-) “Hantal hantal yürüme”: *serserî levin levin gezüp* (VII 21b10) (Dankoff 2008, 163). **krş. lev lev.**

muş muş (uyu-) “(Derin uykuyu anlatan yansılama) mişil mişil”: *hūzlar gibi muş muş uyur şekilli* (V 13a22)(Dankoff 2008, 177).

par par (yalabı-) “Parlamak, ışık saçmak”: *yüzi par par yalabıyup* (II 357b23) (Dankoff 2008, 237): Yansıma ses. Bugün Türkiye Türkçesindeki *parıl parıl parla-* sözü, bu ikilemenin günümüzdeki karşılığıdır.

şır mır (ak-)“Tokat Ermenilerinin Türkçe konuşmasıyal alay ederken Evliya Çelebi'nin kullandığı ifade” (IV 295a27) (Dankoff 2008, 216): Yansıma ses. **krş.şır şır (ak-).**

şır şır (ak-)“Armut yerken suyunun akış sesi” (V 20a15) (Dankoff 2008, 216): Yansıma ses. **krş.şır mır (ak-).**

talap talap (et-) “Kanat çırpma, çırpınma” (I 163b26) (Dankoff 2008, 219): İkilemeyle ilgili ilk veriler DLT'de geçmektedir: *quş talpırdı*“The bird fluttered (xafaqa) its wings”, *tolwir talpırdı*“The pavillion fluttered” (Dankoff-Kelly 1984, 48); *quşlār gamuŷtalpırdı* “The birds fluttered (xafaqat) their wings”, *batraq gamuŷtalpırdı* “The banners fluttered, the silk pieces on the lance tips waved

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

(idtarabat) etc.” (Dankoff-Kelly 1984, 64); *quş talpındı* “The bird was agitated and fluttered its wings” (Dankoff-Kelly 1984, 82). DTS’de de Kaşgârî’nın kaydettiği kelimelere yer verilmiştir (Nadalyaev vd. 1969, 529a). Clauson, etimolojik sözlüğünde, **talpı-** fiilini madde başı yaparak bu kelimeye “to flutter, palpitate, pulsate” karşılıklarını verir. Clauson’un dikkat çektiği nokta bu fiilin orta zaman Türkçesinden önce tespit edilememiş olmasıdır. Bu doğrultuda Harezmi Türkçesiyle yazılmış Kutb’un Hüsrev ü Şirîn’inde geçen *talbı-* “to struggle, flutter” fiiline ve Kitâbü’l-İdrâk’te tespit ettiği *talabı-* “of a bird, to flutter its wings” örneğine yer ayırmıştır (Clauson 1972, 493b). Bununla birlikte Clauson, *talpır-* ve *talpış-* fiillerinin *hapax legomena* “tek örnek” olduğunu belirtir (Clauson 1972, 493b). Marcel Erdal ise *talpı-r-* “to flutter” fiilini eski Uygurca eserlerde tespit etmiştir: BT III 250 *Garudî kuşça talpıru yarlıkadaçı*; BuddhUig II 104 *örü uçğaltalpiyu...* (Erdal 1991, 537). Melek Özyetgin, Kİ’de geçen *talapı-* “çırpınmak” (*Ar. ferka’a at-tâ’iru cenâhehu*) fiilinin tarihî Türk lehçelerinde ve çağdaş Kıpçak lehçelerinde yaygın bir şekilde kullanıldığını ortaya koymuştur (Özyetgin 2001, 648). TTS’de bu fiilin *dalabı-*, *dalabu-*, *talabı-*, *talabu-*, *talbı-* ve *talbu-* “Çırpınmak, oynamış sızramak” şekilleri kaydedilmiştir (TTS 978-980).

urul urul (ağla-) “Hüngür hüngür ağlamak”: *şağı şağlayup urul urul ağlayup* (II 352a10; II 355a5) (Dankoff 2008, 232): Yansıma ses.

II.I.III. Zarf+Yardımcı Fille Kurulan İkilemeler

ey ey (doğra-) “ (İşkence yaparken) parça parça doğramak”: *kapudanı meydân-ı siyâsetde ey ey doğrayup niçe kıt’a lahmından kendüye yedirdiler* (VI 23b1) (Dankoff 2008, 107): İkilemenin izahı yapılırken TTS’de yer alan **ey yeri** “eklem yeri” (TTS 1477-1478) verisi dikkate alınabilir. *ey* ve *ek* kelimelerinin Arap harfli metinlerde aynı şekilde yazılması hakkındaki ayrıntı için bkz. Tietze 2002, 955.

end bend (ol-) “Şaşırarak” (II 338b3) (Dankoff 2008, 107): *end* kelimesine ait ilk veriler DLT’de *ândik är* “A simple-minded (ablah) man”, *ândik ümääwliigni ayırlâr* “The simple-minded guest is one who entertains the host.” (Dankoff-Kelly 1982, 135) geçer. *endik* kelimesi Gülensoy’a göre DLT’deki **ey-* “şaşmak” fiilinden gelişmiştir (Gülensoy 2007 I, 333a). TTS’de **ende baş** “Sersem, akılsız baş” ve **endik-** “Şaşalamak, acemilik göstermek, şaşırarak, mütehayyir olmak; tevahhüş etmek” (TTS 1466) verileri bulunmaktadır (*Süheyl ü Nev-bahâr*’da geçen *endik-* “şaşırarak” ve *enü yayı ol-* “şaşırarak” kelimelerinin izahı için bkz. Taş 200, : 83-85). DS’de ise *endik-* “Şaşırarak; duraksamak, kararsız olmak; sabırsızlanmak; utanmak, sıkılmak; akli başına gelmek, uyanmak; herhangi bir şey karşısında reflekssiz hareket yapmak” (DS 1746b; 1761a ve Tietze 2002, 958) anlamlarıyla kaydedilmiştir.

perem perem (ol-) “Dağılarak, darmadağın, paramparça”: *her biri birer çengelistanâna perem perem olup* (III 100a9) (Dankoff 2008, 191): TTS’de **peren peren** “Darmadağın, paramparça, perişan” (TTS 3188) verisi de bulunmaktadır. Tietze, **eren peren/erem perem** “darmadağın, karışık” DS 1766, K. Emiroğlu 1989 s. 89 < kafiye ve labialisasyon yönüyle, ilk kelime mühmel, ikincisi Fa. **parân/parrân** ‘uçarak’ ✱*O civarın köpekleri o garip köpeği civarlarından sürmek için başına her taraftan yığıldılar. Bu garip köpek hangisine geri döndü ise, bir göğüs, birini bir yanda yağurdu, öbürünün üstüne koştu, o civarın köpeklerini eren peren etti, darmadağın, attı kıyruğunu yukarı, başladı sallana sallana gitti.* (Behçet Mahir 1973 s. 8). *Ogünsü gün o garlangoç uşaklarını sabahın eri, eren peren etti, bir iki tanesinin kafası kırıldı, öbürleri koydu, kaçtı.* (a.e. s. 9)” (Tietze 2002, 974a) açıklamasını yapmıştır. Yapı ve anlam bakımından Türkiye Türkçesindeki *paramparça ol-* “Pek çok parçalara ayrılmak, kırılmak” (TS 1573a) sözüne benzemektedir.

ulam ulam (ula-) “Sıra sıra dizilmek”: *karşu tarafda kırk elli biñ kadar Kalmık ‘askeri ulam ulam ulap gelerek nümâyânoldı* (VIII 191a16) (Dankoff 2008, 231): *ula-* “birleştirmek, bir araya getirmek” fiili tarihî Türkçede yaygın bir şekilde kullanılmıştır (Clauson 1972, 126b-127a). Fiilin

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

geçtiği en eski metin İrk Bitig'dir: *karı yol teñri men. Sınukıñın sapar men, üzükiñin ulayur men. İlig itmiş men. Edgüsi bozlun tir* (İB 48) (Tekin 2004, 24). *ulam* kelimesinin kullanımı ise eski Uygurcadan bu yana tespit edilmiştir. Clauson, *ulam* kelimesinin *ula*:- fiilinden türemiş olduğunu ve “a single act of attachment”, in practise, rather indefinitely “continuous, lasting, permanent” anlamlarında kullanıldığını belirtir. Bu kelimenin bugünkü lehçelerde de sıklıkla görüldüğünü söyler (Clauson 1972, 146a). Kelimenin özellikle Kutadgu Bilig'de sıkça kullanıldığı görülür. İbrahim Taş “sürekli, kesiksiz, ebediyen” anlamlarına gelen bu kelimenin *ula*- “bağlamak, eklemek, toplamak” fiilinden *-m* yapım ekiyle türediğini ayrıntılı bir şekilde göstermiştir (Taş 2008, 149). Bu kelimenin ikileme olarak “sıra sıra, arka arkaya” anlamında kullanımı ise Eski Anadolu Türkçesinden itibaren takip edilebilmektedir: *ulamulam 'acele ile çekilip giderler* (Hamza. 37, 20), *'askeri ulam ulamyürüdü* (Müslim. 8, 128) (TTS 3939).

vızır yazır (et-) “Ezilip büzülmek, utanıp sıkılmak”: *vezîr vızır yazır eder* (V 138b10); *ehâlî-yi Mısr ta 'zîmen vezîrlerine vızır yazır etmege istikbâle çıkup* (X 65a5) (Dankoff 2008, 235): İkilemenin ilk unsuru olan *vızır*, *vezîr* kelimesine yakıştırma yapılarak kullanılmışa benziyor. Seyahatnâme'de geçen örnekler bakılırsa *vızır* yalnızca *vezîr* sözüyle uyaklı bir şekilde kullanılmıştır. İkilemenin ikinci unsuru da anlam ve şekil bakımından açık görünmüyor. Acaba vezirlerin yaptıkları hataları ve işledikleri günahları anlatan bir kelime olarak ET *yaz-* “günah işlemek, hata yapmak” fiili düşünülebilir mi? Evliyâ Çelebi bu ikilemede vezirlerin bu yönlerini mi vurgulamak istiyor?

yalap yalap (et-) “Parlamak”: *Cıldırak Tav dibinde ya'nî yalap yalap eder dağ dibinde* (VII 177a28) (Dankoff 2008, 238): Genel olarak “parlamak, yanmak, ışıdamak” anlamı veren **ya-* kökün türeyen başka bir kelimedir. Bu kelimedен türeyen *yalabı-* “parlamak, parıldamak, lemean etmek” fiili EAT'de yaygın bir şekilde kullanılmıştır (TTS 4224-4225). Bugün Türkiye Türkçesi ağızlarında aynı ikileme yaşamaktadır: *yalap yalap et-* “Parıl parıl parlamak” (DS 4142b) ve *yalap yalap yalabı-* “Parıl parıl parlamak” (DS 4142b).

yaşın yaşın (ağla-) “İçin için ağlamak, sessizce ağlamak” (V 14b9) (Dankoff 2008, 239): < *yaş-* “to hide (oneself, intrans.)” (Clauson 1972, 976b). *yaş-* “gizlemek, örtmek” fiili tarihî ve çağdaş lehçelerde yaygındır.

II.IV. Yakın Anlamlı Kelimeler+Yardımcı Fiille Kurulan İkilemeler

ıs pus (kes-) “Sesini kesmek, suspus olmak, sinip kalmak” (IV 208b28) (Dankoff 2008, 129): DS'de geçen *ıs-* “Ağzını sımsıkı tutmak” (DS 2493) fiili ikilemenin ilk unsuruyla ilgili olmalıdır. Bununla birlikte *ıs* kelimesinin yansıma ses olma ihtimali de vardır. *ıslık* kelimesinin de *ıs isminden *+lık* ekiyle türediği iddia edilebilir (Gülensoy 2007 I, 420). Bu ikileme Türkiye Türkçesinde *suspus ol-* “Susmak, sinmek, hiç sesini çıkarmamak” (TS 1822b) anlamlarında kullanılmaktadır.

toğ toğum (eyle-) “Bolca ganimet elde etmek (Tatarca)” *cümle güzâti toğ toğum eyledi* (V 36b20) (Dankoff 2008, 228): Evliya Çelebi'nin Nogayları anlattığı bölümden bir örnektir. Bu ikilemeye benzer kullanımlar TTS ve DS'de de bulunmaktadır: *doğum* “Ganimet almış; ganimet” (TSS 1221), *doğum (toğum) eyle-* “Ganimete kavuşturmak, zengin etmek” (TSS 1221), *doğumluk* “Ganimet” (TTS 1222), *doğum ol-* “Ganimete kavuşmak, zengin olmak” (TTS 1223); *doğum* “Ganimet” (DS 1568b).

II.II. Yakın Anlamlı Fiillerle Kurulan İkilemeler

alkan- çalkan- “çalkalamak, dalgalanmak”: *alkandı çalkandı ve niçe güne müşâvereleretdiler* (VII 143b33) (Dankoff 2008, 61): Eski Türk yazıtlarından itibaren *alkın-* “azalmak; mahvolmak, tükenmek” fiilinin varlığı bilinmektedir. ET'deki *alkın-* fiilinin eski Kur'an Tercümelerinde *alkan-* varyantı da tespit edilmiştir:

ol kim üskünüzlerdeki tükâr alkanur

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

ol kim taıırı üskümdä kalığlı turur (TİEM 73203r/9)

Yukarıdaki verinin yanı sıra Seyahatname’de geçen bu ikilemedeki ikinci unsur olan *çalka-* “çalkalamak” fiilinin ünlüler yönünden ilk unsuru kendini benzetmiş olabileceği de göz ardı edilmemelidir. *çalkan-* fiili ise bugün Türkiye Türkçesinde kullanılan *çalkala-* fiili ile ilgili görünmektedir. Tietze *çalk-* fiilinin *çalka-* fiilinin yanlış bir kaydı olabileceğini belirttiikten sonra DS’de tespit edilen *çalka-* “silkmek, sarsmak” fiili ışığında Räsänen’in *çalka-* fiilinin *çal-* “vurmak” ile *çayka-* “çalkalamak” fiillerinin karışımından oluştuğu düşüncesini tekrarlar (Tietze 2002, 587b). Gülensoy etimolojik sözlüğünde *çalka-* [*çalkala-*] “çalkalamak” fiilini madde başı olarak almış ve bu fiili ET *çal-ka* “yansıma” +*la-* <*çā-l- köküne götürmüştür (Gülensoy 2007 I, 215b). Nişanyan da *çalka-* “sarsmak, itip kakmak” ve *çalkan-* “sıçrayıp oynayarak yürümek, deli gibi öteye beriye hareket etmek” fiillerinin TTS’deki kullanımlarından hareket ederek kelimeyi, *çalık+A-* “çok sıçrayan, haşarı, oynak” <*çal- IK* “vurmak, çarpmak” şeklinde açıklar (Nişanyan 2010, 103a). Kelimelerin etimolojisinin yanında Dankoff’un ikilemeye verdiği anlamın da üzerinde durulması gerektiği kanaatindeyiz. Bizce TTS’de *çalkan-* “sıçrayıp oynayarak yürümek, deli gibi öteye beriye hareket etmek” fiiline verilen anlamlar bu ikilemenin “telaşlı bir şekilde sağa sola gitmek, telaşlanmak” karşılığında kullanıldığına işaret etmektedir.

çalkan- avna- “Toza bulanmak; düşmek? (Tatarca)”: *Kırım ‘askeri deryā mişāl olup çalkandı avnadı ve bulandı* (VII 143b30) (Dankoff 2008, 66): İkilemenin ilk unsuru olan *çalkan-* fiili için **bkz.alkan- çalkan-** maddesi. *avna-* fiili ise bugün Türkiye Türkçesi ağızlarında da sıklıkla kullanılan *ağna-* “Hayvanların toprakta yatıp yuvarlanması” fiilinin Kuzey grubu Türk lehçelerinde kullanılan şeklidir: *agna-* > *avna-*.

dögüş- boğuş- “Hayvanların dövüşüp boğuşması”: *dögüşüp boğuşup mavlayup pıh kıh deyüp* (VII 70a23) (Dankoff 2008, 192).

gerin- sün- “Gerinmek” (II 331b8; III 133b2 vd.) (Dankoff 2008, 212).

gürle- fırla- “Gazaplanıp öfkeden tekdir etmek, celallenmek”: *vāfir gürleyüp fırlayup ‘azb-ālūd oldı* (IV 216b4) (Dankoff 2008: 121): Yansıma ses.

karıl- katıl- “Savaşta iki tarafın birbirine karşı koyması”: *iki dip alayı birbirine karılıp katılıp zemīn dihkānī elinde atılır gibi nadaz nadaz olup* (III 77a17) (Dankoff 2008, 179).

kon- koyul- “Bırakılmış, terk edilmiş; piç (Tatarca?)” (IV 401a4) (Dankoff 2008, 154).

torla- toplu- “Bir araya getirmek” (II 351a25) (Dankoff 2008, 228).

uy- ulaş- “(Hastalık) bulaşmak, sirayet etmek”: *cüzām zaḥmeti gibi uyar ulaşır* (X 158b15) (Dankoff 2008, 232).

yort- yopur- “dörtmala at koşturmak (Anadolu lehçesi)” *ne yortup yopurup gezersin* (Maraş yakınında Sarvanlı Türkmenleri) (IX 158b11) (Dankoff 2008, 244).

II.III. Zarf-Fiil Kalıplaşmasıyla Kurulan İkilemeler

aları aları “dikkatli dikkatli (bakmak)”: *gözleri aları aları olup* (V 19a13); *aları aları bakarken* (VI 43b21; VII 27a4; IX 137b6) (Dankoff 2008, 60): *aları* kelimesiyle ilgili veriler eski Türkçeden bu yana takip edilebilmektedir. Röhrborn ve Erdal *alar-* fiiline “gözü dönmek, öfkelenmek” karşılıklarını vermişlerdir (Röhrborn 1977, 92a; Erdal 1991, 499). Ayrıca DLT’de geçen *alar-* “gözün kamaşması” ve *alart-* “Göz belirtmek, yan yan bakmak” verileri bu ikilemenin *alar-* fiiline bağlanması gerektiğini ortaya koymaktadır. Röhrborn *alar-* fiilinin açıklanmasında iki farklı görüş olduğunun altını çizerek. Bunlardan ilki *al* “rot” ismine gelen +*ar-* isimden fiil yapan ekle; ikincisi ise *ala* “bunt” ismine gelen +*r-* ekiyle oluşma ihtimalidir. Bunun yanında yazar Sevortyan’ın Kazak ve Karakalpaklarda kullanılan *alar-* fiilinin ya **al-* “verstand verlieren” ya da *al “dumm,

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

verwirrt” kelimelerinden gelebileceği yönündeki görüşüne da yer vermiştir (Röhrborn 1969, 92a). Özellikle TTS'deki kayıtlardan bu ikilemenin oldukça yaygın bir şekilde kullanıldığı görülmektedir (TTS 87) (*Süheyl ü Nev-bahār*'da geçen **alardu baq-** sözü için bkz. Taş 2009: 40). Bugün Türkiye Türkçesi ağızlarında da *alar-* fiili “Gözleri açarak dik dik bakmak” anlamında yaşamaktadır (DS 198a). Bu veriler ikilemenin *alar-* fiiline gelen *-ı* zarf-fiil eki ile oluştuğunu göstermektedir.

döge döge “Döve döve, eze eze”: *döge döge kirşend edüp* (IV 276b30; V 31b18) (Dankoff 2008, 152).

ķavraya ķavraya “Atların yiyeceği ağızlarıyla kavraması”: *diri balıklar atlar ķavraya ķavraya harp harp ıdırup ağızların köpürdereker yerler* (VII 186a) (Dankoff 2008, 122).

ķıya ķıya “Yan yan, göz ucuyla bakış” *ķalka ķıya ķıya nigerān eyleyüp* (I 193a30) (Dankoff 2008, 150); *ķıy-* fiili “Dikkatle bakmak, etrafına bakmak” anlamlarında ilk olarak Kutadgu Bilig'de geçer (KB 4059). Aynı anlama ait verilere DLT'de de tesadüf edilir: *ķıya kör-* “Yan bakmak; arkaya bakmak” (DLT I 369-8). TTS'de de bu ikileme birçok eserde tespit edilmiştir (TTS 2526) (*Süheyl ü Nev-bahār*'da bu ikilemenin kullanımı ve lehçelerdeki görünümü için bkz. Taş 2009, 117-119).

KISALTMALAR

Ar.: Arapça

bkz: Bakınız

Bulg.: Bulgarca

DLT: Dīvānū Luġāti't-Türk

DS: Derleme Sözlüğü

EAT: Eski Anadolu Türkçesi

ET: Eski Türkçe

Fars.: Farsça

Hır.: Hırvatça

IB: İrk Bitig

IM: İbn Mühennā Luġati

İta.: İtalyanca

KB: Kutdagu Bilig

Kır.: Kırgızca

Kİ: Kitābü'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk

krş: Karşılaştır

Rum.: Rumca

Sırp.: Sırpça

TS: Türkçe Sözlük

TTS: Tamklarıyla Tarama Sözlüğü

vb: Ve benzeri

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

vs: Ve saire

Yun.: Yunanca

KAYNAKLAR

- ABİK Deniz (2010). “(İsimI+II/+IU) (İsim2+II/+IU) Kuruluşundaki İkilemeler”, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi, S. 17/2, s. 1-20.
- AĞAKAY Mehmet Ali (1953). “İkizlemeler Üzerine”, Türk Dili, C.II, S.16-17 s. 189-191.
- AKTUNÇ Hulki (2011). Büyük Argo Sözlüğü (Tanıklarıyla), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- ATALAY Besim (2006). Divanü Lugatit-Türk I-IV, Ankara: TDK Yayınları.
- ATAY Ayten (2006). “Türkçede *ya- (parlamak) Kökü ve Türevleri”, TDAY Belleten 2006 II, s. 7-28.
- AYDIN Erhan (1997). “Orhon Yazıtlarında Hendiadyoinler”, Türk Dili Dergisi, S. 544, s.417-421.
- CAFEROĞLU Ahmet (1993). Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- CLAUSON Sir Gerard (1972). An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish, Oxford: Oxford University Press.
- ÇAĞATAY Saadet (1978). “Uygurcada Hendiadyoinler”, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yıllık Çalışmalar Dergisi, S.1, s.97-144.
- ÇAĞBAYIR Yaşar (2007). Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı V, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- DANKOFF Robert (1991). An Evliya Çelebi Glossary. Unusual, Dialectal and Foreign Words in the Seyahat-name, Turkish Sources XII: Harvard University.
- DANKOFF Robert (2008). Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü, Katkılarla İngilizceden Çeviren: Semih Tezcan, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- DEVELLİOĞLU Ferit (2005). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- DOERFER Gerhard (1967). Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen Band III: Türkische Elemente im Neupersischen (*cim bis kâf*), Wiesbaden: Franz Steiner VerlagGMBH.
- ERDAL Marcel (1991). Old Turkic Word Formation: A Functional Approach To The Lexicon, Volume I-II, Otto Harrassowitz-Wiesbaden.
- ERDEM, Mehmet Dursun (2005). “Harezmi Türkçesinde İkilemeler ve Yinelemeler Üzerine”, Bilig, S. 33, Bahar, s. 189-225.
- EREN Hasan (1993). Değerlendirmeler: Robert Dankoff: An Evliya Çelebi Glossary. Unusual, Dialectal and Foreign Words in the Seyahatname, (Kitaplar - Tenkit), Türk Dili Dergisi, Mayıs 1993, C: 1993/I, S: 497, s. 376-390.
- EREN Hasan (1999). Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Ankara: TDK Yayınları.
- ERGİN Muharrem (2009). Dede Korkut Kitabı I-II, Ankara: TDK Yayınları.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

- GABAIN, Annemarie von (2003). Eski Türkçenin Grameri, çev: Mehmet Akalın, Ankara: TDK Yayınları.
- GÜLENSOY Tuncer (2007). Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I-II, Ankara: TDK Yayınları.
- HATİBOĞLU Vecihe (1981). Türk Dilinde İnkileme, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- HAUENSCHILD Ingeborg (1994). "Botanica im *Dīwān Luğāt at-Turk*", Journal of Turkology, Volume: 2, Number: 1, Summer, s. 25-100.
- MAHMŪD AL-KAŞĖARĪ (1982). Compendium of the Turkic Dialects (*Dīwān Luğāt at-Turk*), by Robert Dankoff in collaboration with James Kelly, Part I, Harvard: Harvard University Office of the University Publisher.
- MAHMŪD AL-KAŞĖARĪ (1984). Compendium of the Turkic Dialects (*Dīwān Luğāt at-Turk*), by Robert Dankoff in collaboration with James Kelly, Part II, Harvard: Harvard University Office of the University Publisher.
- MAHMŪD AL-KAŞĖARĪ (1985). Compendium of the Turkic Dialects (*Dīwān Luğāt at-Turk*), by Robert Dankoff in collaboration with James Kelly, Part III, Harvard: Harvard University Office of the University Publisher.
- NADELYAEV V.M., NASILOV D.M., TENİŞEV E.R. ve ŞÇERBAK A.M. (1969). Drevnyurkskiy Slovar, Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.
- NİŞANYAN Sevan (2010). Sözlere Soyağacı-Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü, İstanbul: Everest Yayınları.
- ÖLMEZ Zuhâl Kargı (1997). "Kutadgu Bilig'de İnkilemeler 1, Türk Dilleri Araştırmaları, C. 7, s.19-40.
- ÖZYETGİN Melek (2001). Ebu Hayyān-Kitābul-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi, Ankara: KÖKSAV Yayınları.
- RÄSÄNEN Martti (1969). Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türkisprachen I, Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII.
- RÄSÄNEN Martti (1971). Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türkisprachen II Wortregister, Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII.
- REDHOUSE, Sir James W. (2001). Turkish and English Lexicon-Shewing in English The Significations of the Turkish Terms, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- RÖHRBORN Klaus (1977). Uigurisches Wörterbuch-Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Text aus Zentralasien, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- SEV Gülsel (2004). "Divanu Lugat'it Türk'te İnkilemeler" Türk Dili Dergisi, S.634, s.497-510.
- SEVORTYAN E.V. (1997). Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov: Obşetyurkskiye i Mejtyurkskiye Leksiçeskiye Osnovi na Bukvi "K", "K", Moskva: Rossiyskaya Akademiya Nauk.
- STACHOWSKI Marek (2009). "Yeniden Türkçe çocuk Sözcüğünün Kökeni Üzerine", çev: Faruk Gökçe, Türkbilig, 2009/17, s. 124-132.
- TANIKLARIYLA TARAMA SÖZLÜĞÜ I-VIII (2009). Ankara: TDK Yayınları.
- TAŞ İbrahim (2009a). Süheyl ü Nev-bahār'da Eskicil Ögeler, Konya: Palet Yayınları.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

-
- TAŞ İbrahim (2009b). Kutadgu Bilig’de Söz Yapımı, Ankara: TDK Yayınları.
- TEKİN Talat (2003). “Zetacism and Sigmaticism in Proto-Turkic”, Makaleler I: Altayistik, Haz.: Emine Yılmaz-Nurettin Demir, Ankara: Grafiker Yayınları, s. 1-39.
- TEKİN Talat (2004). Irk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı, Ankara: Öncü Kitap.
- TEKİN Talat (2006). Orhon Yazıtları, Ankara: TDK Yayınları.
- TIETZE Andreas (1999). Wörterbuch der Griechischen, Slavischen, Arabischen und Persischen Lehnwörter im Anatolischen Türkisch-Anadolu Türkçesindeki Yunanca, İslavca, Arapça ve Farsça Ödünçlemeler Sözlüğü, Derleyen: Mehmet Ölmez, İstanbul: Simurg Yayınları.
- TIETZE Adreas (2002). Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı, İstanbul-Wien: Simurg Yayınları.
- TOPRAK Funda (2005). “Harezm Türkçesinde İkilemeler”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, C.V, S.2, s. 277-292.
- TUNA Osman Nedim (1982). “Türkçenin Sayıca Eş Heceli İkilemelerinde Sıralama Kuralları ve Tabii Bir Ünsüz Dizisi”, TDAY-Belleten, s.163-228.
- TÜRKİYEDE HALK AĞZINDAN DERLEME SÖZLÜĞÜ I-VI (2009). Ankara: TDK Yayınları.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

